

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

 HASAN IŞIK* - NURŞAH ŞEYMA ERÇEVİK**

 10.53718/gttad.1174764

ÖZ

Türkistan coğrafyasının sahip olduğu zor şartlar, burada yaşayan toplulukların sosyal hayatlarının oluşumunu etkilemiş ve bunun bir sonucu olarak da özellikle ilk dönem Türk topluluklarında örgün eğitime yönelik yapıların kanıtlarına ulaşma imkânı vermemiştir. Oluşan bu duruma rağmen Türkler, sahip oldukları toplumsal değerlerini yeni nesillere aktarma konusunda da örgün eğitim dışında farklı birçok yola başvurmuşlardır. Başvurdukları bu yollardan birisinin de daha sonralardan kaleme alınan fal kitapları olduğu görülmüştür. İlk Türklerde çok eskiden beri varlığını gösteren fal kavramı, günümüzdeki kavramı ile kıyaslandığında bazı farklılıklar göstermektedir. Bu farklılığın yer aldığı en dikkat çeken kaynaklardan biri de Irk Bitig gibi fal şeklinde yazılan kitaplar olmuştur. Eski Türklerin sahip oldukları değerlerin kaybolmaması adına da insanların merak duygusunu kullanarak bu fal kitaplarını oluşturdukları söylenebilir. Bu kitaplarda yer alan falların asıl amacının sadece gelecekte haber vermek olduğu düşünülmemektedir. Fallar incelendiğinde bunların bazılarının yazılma amaçlarının insanların kaderleri üzerinde kendi iradelerinin de etkisinin olduğu, doğru davranışlarla hayatlarını daha iyi şekillendirebileceklerinin mesajının verildiği de görülmektedir. Bunun yanında yapılan araştırmalarda yüksek bir edebi estetiğe sahip olan bu kitabın, bir öğüt ve bilgelik kitabı niteliğine de sahip olduğu belirtilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre fal kitaplarının bu yönü ele alınmış, ilk Türklerin değer eğitimi konusundaki yaklaşımlarına yönelik tespitlerde bulunmaya çalışılmıştır. Çalışmada örneklem olarak seçilen ve içerisinde 65 adet fal bulunan “Irk Bitig” dokuzuncu yüzyılda Orhun alfabesi ile yazılmış olan bir fal kitabıdır. Araştırmada Irk Bitig kitabı içerik analizi yöntemi kullanılarak incelenmiş, değerler eğitimi ile ilgili “10, 18, 30, 31, 34, 41, 42, 46, 55 ve 58” numaralı fallar belirlenmiş ve bu numaralı fallar analiz edilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda insanları doğruya ve iyiliğe sevk etme yönüne sahip olduğu tespit edilen Irk Bitig kitabının aslında kehanet kitabından ziyade eğitici bir kitap olma özelliğini de taşıdığı görülmüştür. Bu analizin sonucunda falların içerisinde yer verilen hikâyeler aracılığı ile bir hükümdarın, iyi bir ailenin nasıl olması gerektiği, anne ve babaya düşen görevlerin ve çocuklara düşen sorumlulukların neler olduğu gibi konulara değinildiği tespit edilmiştir. İlgili falların analiz ve yorumu yapılırken konu ile ilgili farklı çalışmalarda yapılan tespitler ile de karşılaştırmalar yapılarak konu ele alınmıştır. Çalışmada Irk Bitig’in ahlaki değerler kazandıran ve bu yönde öğütler veren bir kitap olduğuna yönelik örneklerle yer verilmiştir. Yapılan analizler sonucunda da Irk Bitig fal kitabının faldan ziyade toplumun sahip olduğu değerleri öğretmek amacıyla bir araç olarak kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanında Orhun Kitabeleri, Dede Korkut Masalları, Kutadgu Bilig benzeri Türk kültürünün değerli birçok temel eseri gibi Irk Bitig kitabının da günümüz değer eğitimi de dikkate alınarak yararlanılabilecek bir kaynak olduğu, içerisinden yapılacak alıntuların günümüz çocuklarına sunulabileceği de ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslamiyet Öncesi Türkler, Fal Kitabı, Irk Bitig, Değer Eğitimi.

* Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: hasank@ybu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3033-4867.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: nursahseyma2015@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6413-7546.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

VALUE EDUCATION IN PRE-ISLAMIC TURKS AND IMPOSTANCE OF BOOK IRK BITIG FOR VALUE EDUCATION

ABSTRACT

The difficult conditions of the geography of Turkestan affected the formation of the social life of the communities living here, and as a result, it did not give the opportunity to reach the evidence of structures for formal education, especially in the first period Turkish communities. Despite this situation, Turks have resorted to many different ways other than formal education in order to transfer their social values to new generations. It was seen that one of these ways they applied was the fortune books that were written later. The concept of fortune-telling, which has existed in the first Turks for a long time, shows some differences when compared to the concept of today. One of the most striking sources of this difference has been the books written in the form of fortune-telling, such as Irk Bitig. It can be said that the ancient Turks created these fortune books by using their sense of curiosity in order not to lose the values they had. It is not thought that the main purpose of the fortune telling in these books is only to inform about the future. When the fortune-tellings are examined, it is seen that the purpose of writing some of them also has an effect on people's destinies, and that they can shape their lives better with the right behaviors. In addition, it has been stated in the researches that this book, which has a high literary aesthetic, has the quality of a book of advice and wisdom. According to the findings obtained in the study, this aspect of the fortune-telling books was discussed, and determinations were made about the approaches of the first Turks on value education. "Irk Bitig", which was chosen as a sample in the study and contains 65 fortunes, is a fortune-telling book written in the Orkhon alphabet in the ninth century. In the research, the book of Irk Bitig was examined using the content analysis method, the numbered horoscopes related to values education were determined and "10, 18, 30, 31, 34, 41, 42, 46, 55 ve 58" numbers were analyzed. As a result of the examination, it was seen that the book of Irk Bitig, which was determined to have the direction of directing people to truth and goodness, actually had the feature of being an educational book rather than a prophecy book. As a result of this analysis, it has been determined that through the stories included in the fortune-telling, subjects such as how a ruler and a good family should be, the duties of parents and the responsibilities of children are mentioned. While analyzing and interpreting the related horoscopes, the subject was discussed by making comparisons with the determinations made in different studies on the subject. In the study, examples are given that show that Irk Bitig is a book that gives moral values and gives advice in this direction. As a result of the analysis, it was concluded that the Irk Bitig fortune-telling book was used as a tool to teach the values of the society rather than fortune-telling. In addition, it has been tried to reveal that the book of Irk Bitig is a resource that can be benefited by taking into account today's values education, like the Orkhon Inscriptions, Dede Korkut Tales, Kutadgu Bilig, etc.

Keywords: Pre-Islamic Turks, Fortune Book, Irk Bitig, Value Education.

GİRİŞ

İlk Türkler Orta Asya coğrafyasının olumsuz şartlarının sonucu olarak konar-göçer yaşam şeklini benimsemişlerdir. Coğrafyanın getirmiş olduğu hayat koşulları sebebiyle elverişsiz şartlara rağmen çocuklarının eğitimi konusunu göz ardı etmemişlerdir. İslam öncesi dönemde Türk Devletlerinin yönetiminde etkili olan ve toplum hayatının şekillenmesinde önemli bir yeri olan "Töre" kavramı, yeni nesillerin eğitiminde de ana çıkış noktası olmuştur.¹ Çocuklar, okul eğitiminden çok büyüklerinin yanında ordu millet geleneği içerisinde yetişmiştir. Dolayısıyla içerisinde bulunan coğrafyanın zorunlu sonucu olarak savaşçı toplum yapısına sahip olan Türklerin en çok değer verdikleri konu "Alp-İnsan" kavramı olmuştur. Yetiştirilmek istenen bir insan tipi olan alp-insan kavramı; eski Türklerde cesur, kahraman ve bilge anlamına gelmektedir. Öyle ki hayatın her alanında iyilik, cömertlik, bilgelik, evlatlık, annelik, babalık kavramları sürekli olarak vurgulanırken yine bu kavramlar Türklerin eserlerine de yansımıştır.² Temelde sözlü bir geleneğin parçası olarak verilen bu eğitim kuşaktan kuşağa nakledilmiştir. Günümüze kadar ulaşan bu kültürün gelecek kuşaklara aktarılması sırasında pek çok değişime de uğradığını söylemek mümkündür. Türklerle ait eski bir kitap olan Irk Bitig de daha önce sözlü kültür olarak devam eden eğitsel ve ahlaksal konuları yazılı bir şekilde içerisinde ele almasından dolayı ayrı bir öneme sahiptir. Yaklaşık bin iki yüz yıl önce ele alınmış olan bu eser o günkü tazeliği ile bize İslamiyet öncesi dönemde Türklerin aile yapısı, inanç yapısı, öğretileri, öğütleri vb. gibi konular hakkında da bilgiler vermektedir.

¹ Servet Hali, Selcan Rencüzoğulları, "İslamiyet Öncesi Türklerde Eğitim", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi, 2017, s. 427.

² Hasan Işık, İlk Türk Devletlerinde Eğitim, İçinde: *Türk Eğitim Tarihi*, Ed.Güray Kırpık, Grafiker Yayınları, Ankara 2019, s. 16.

İlk Türklerde tıpkı farklı toplumlarda olduğu gibi gelecek için duyulan endişe, şüphe ve merakın doğal sonucu olarak fala müracaat etmişler ve çeşitli meselelerin çözümü için falcıya ihtiyaç duymuşlardır. “*Küçük baş hayvanların kürek kemiği, aşık kemiği, koyun tezeği, fasulye, nohut, ateş, yıldız, ok, yay vb. nesnelere bu durumda fala bakılan en önemli araçları oluşturmuştur.*”³ Bu yönüyle o dönemdeki fal anlayışı için günümüzdeki falcılık ile doğrudan bir bağlantı olduğu gibi bugünün fal kavramının da alt yapısını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

İslamiyet öncesi dönemde Türklerin inanç yapıları ile ilişkili olarak fal kavramına yakınlık duydukları ifade edilse de İslamiyet’in kabulünden sonra ortaya çıkan eserlerde de yine fala vurgu yapıldığı görülmektedir. “*İrk*” sözcüğü Eski Uygurca’ da “*Fal*” anlamına gelmektedir.⁴ Kaşgarlı Mahmut Divân-ı Lugâti’t-Türk’te ırk sözcüğünü; “*Falcılık, kâhinlik, bir kimsenin gönlündekini bilmek*” şeklinde yorumlamıştır.⁵ Bunun yanında araştırmada ele alınan İrk Bitig ise her ne kadar başlığında fal kavramını barındırsa da kitabın içeriğine bakıldığında bu kavramın dışında bir anlama ve içeriğe sahip olduğu da görülmektedir. Kitabın içerisinde bulunan her bir hikâyenin yorumlara, çıkarımlara yer vermenin yanında aslında ders çıkartılacak nasihatleri de içerdiği söylenebilir.

İrk Bitig “*Maniheizm benzeri öğreti sistemlerine bütünleşik sayılmışsa da kadim Türk töresi ve evrensel erdemleri aktarmaktadır. İrk Bitig’ in türünün ve öğretilerinin anlaşılmasını, kimi ırkların yanlış ya da yüzeysel çevrilmesine neden olmuştur.*”⁶ Genel olarak kitapta verilen falların sonunda “*Öylece biliniz bu fal iyidir, öylece biliniz bu fal, kötüdür.*” şeklinde sonuçlar yer almaktadır.⁷ İncelemeler sonucunda Uygur dönemine ait olan bu eserin geleceğe hükmetme, kehanette bulunma ya da gelecekteki her olayı bilme merakının karşılığı olan “*Fal*” anlayışından uzak olduğu düşünülmektedir. İrk Bitig toplumsal açıdan insanlara iyi ve kötüyü öğretmiş, ahlaki değerlere önem vermiş, insanların kaderine hükmetme ya da kaderlerini değiştirebilme özelliğine vurgu yapmıştır. Kitabın yazılış amacı; büyüklerimizin her daim vermiş olduğu öğütleri de dikkate alarak fal konusunda insanların meraklarını giderirken, aynı zamanda fallarına karşılık gelen hikâyelerle de insanlara kötü giden durumlarda dahi gidişatı değiştirebileceklerinin mesajını vermektir.

Son dönemde özellikle edebiyat camiasının ortaya koyduğu çalışmalar çerçevesinde İrk Bitig’in sadece kehanet kitabı olarak değil “*Öğüt Kitabı*” olarak da ele alınması gerektiği vurgulanmıştır.⁸ Bu araştırmanın amacı da İrk Bitig fal kitabında eksik bırakılmış bir alan olarak düşünülen “*Değerler Eğitimi*” açısından da eseri incelemektir. Yapılan incelemede elde edilen bulgular İrk Bitig’in içerisindeki değerler eğitimi konulu fallarla da desteklenecektir.

Sözlü kültür koduna uygun bir biçimde ortaya çıkmış, içeriği oldukça yüksek sanatsal yeterlilik içeren şiirsel yapı olarak ortaya çıkan, yüksek bir edebi estetiğe sahip olan İrk Bitig kitabının şekillenmesinde, Uygur edebiyatı ve eski Türk şiiri önemli bir rol oynamıştır. İrk Bitig’in içeriğindeki poetik yapısı incelendiğinde Orhun-Yenisey yazıtlarından özellikle de Kültigin abidelerinden herhangi bir farkı bulunmadığı görülmektedir. Runik yazılı Orhun ve Yenisey eserlerini yine runik yazılı İrk Bitig ile karşılaştırdığımızda, şiir formlarının gelişmesinde süreklilik gösteren bir çizgi görülmektedir.⁹ Bu kitap zamanımıza kadar ulaşmış, eksiksiz ve iyi saklanmış, ifadeler arasındaki bağlantıları kopmamış ve eski Türkçe eserler arasında oldukça önemli yere sahip bir kitaptır. Eserin sahip olduğu asıl işlevsel öneminin dışında, Orta Çağın başlarında Türk dilli edebiyatındaki gelişmenin tartışmasız tanığı olması bakımından da önemlidir.¹⁰

Her ne kadar bilim dünyasında kitabın telif tarihi hakkında ortak bir düşünceye varılamamış¹¹ olsa da dokuzuncu yüzyıl başlarında Orhun alfabesi ile kaleme alındığı düşünülen İrk Bitig, toplamda 104 sayfa olup, içerisinde 65 adet “*İrk*” adı verilen fallardan oluşmaktadır. Eser incelendiğinde ilk etapta kehanet ile ilgili bilgi veren ya da gelecekte haber veren küçük falları barındırdığı görülmektedir. İçeriğindeki ırklarda küçük

³ Ziya Sümbüllü, “Fal ve Falcılık Kavramı Ekseninde Türk Kültür Tarihinde Fal ve Kehanet”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 43, 2010, s. 64.

⁴ Sümbüllü, *agm*, s. 63.

⁵ Kaşgarlı, Mahmud, “*Divan’u Lügat’it-Türk*”, Ter: Besim Atalay, C. 1, TDK Yay, Ankara 1998, s. 42.

⁶ Turgay Sebzecioglu, Sibel Ekdi, Hilfe Akcan, “İrk Bitig’deki 38’nci İrk’in Çevirisine İlişkin Bir Öneri ve Aktardığı “Kağan Eşi” Öğretisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9., S. 45, 2016, s. 188.

⁷ Talat Tekin, *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, TTK, Ankara, 2004, s. 16.

⁸ Kuban Seçkin, “İrk Bitig: Toplumsal İyi ve Kötünün İnşasında İdeolojik Bir Fal Kitabı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 4, S. 4, 2015, s. 1449.

⁹ Fuzuli Bayat, “İrk Bitig Metninin Poetik Yapısı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Bahar 2006, s. 39-40; daha detaylı bilgi ve farklı eserlerle karşılaştırma örnekleri için bkz. İ. V. Stebleva, “Eski Türkçe Fal Kitabı İrk Bitig’de Sembollerin Kavramsal Temeli”, çev. Halil İbrahim Usta, *Türkoloji Dergisi*, C. 14, S. 1, s. 197.

¹⁰ Stebleva, *agm*, s. 195, 199.

¹¹ İrk Bitig’i ilk kez tercüme eden ve inceleyen V. Thomsen eseri yaklaşık olarak sekizinci yüzyılın ortaları ile 9. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Stebleva, *agm*, s. 195-196; V. Thomsen, “Dr. M. A. Stein’s Manuscripts in Turkish “Runic” Script from Miran and Tun-Iluang”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1912, s. 195-196.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

hikayeler ya da yaşanmış olaylar verilerek insanların dikkati çekilmeye çalışılmıştır. Bu ırkların sonunda da falın iyi ya da kötü olduğunu belirten ifadeler bulunmaktadır.¹²

İrk Bitig, ilk defa 1900-1916 yılları arasında Arkeolog Marc Aurel Stein'in Doğu Türkistan yakınlarında olan Dun Huang (Tun-Huang) bölgesinde yaptığı geziler sonucunda ortaya çıkmıştır.¹³ Stein'in koleksiyonunun bir parçası olan bu kitap, bugün Londra'da bulunan British Museum'da el yazmaları¹⁴ bölümündedir.¹⁵ Marc Aurel Stein'in çalışmaları sonucu ortaya çıkan bu el yazmalarını inceleyen ve okuyan kişi de William Thomsen olmuştur. Thomsen'in 1912 yılındaki çalışmaları İrk Bitig'in keşfi ve açıklanması açısından milat olarak kabul edilmekle birlikte *Journal of Royal Asiatic Society* dergisinde kaleme almış olduğu "Dr. M. A. Stein's Manuscripts In Turkish "Runic" Script From Miran And Tun-Huang" adlı makalede Tun-Huang'da bulunan Runik yazılı metinlerin incelemesini yapmıştır. Thomsen, makalenin on birinci sayfasında, İrk Bitig'in daha önce bulunan yazılı belgelere göre daha dikkat çekici, kapsamlı ve aynı zamanda da iyi korunduğundan bahsetmektedir.¹⁶ Hüseyin Namık Orkun'da Thomsen'in yanlış okuduğunu düşündüğü bazı kelimeleri de düzelterek 1938 yılında bu eseri Türkiye'de yayımlamıştır.¹⁷

Thomsen'dan sonra edebiyat camiasından pek çok isim kitap içerisinde kelimelerde anlam eksikliği tespit etmiş ve bu eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Son dönemlerde ise kitap içerisinden seçilen bazı fallar çeşitli temalar açısından yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada ise ilk Türklerde değer eğitimi ile ilgili olduğu düşünülen fallar tespit edilerek yorumlanmıştır.¹⁸ Kitapta yer alan altmış beş fal üzerine yapılan içerik analizi sonucunda "10, 18, 30, 31, 34, 41, 42, 46, 55 ve 58" numaralı falların "Değerler Eğitimi" teması ile ilgili olduğu belirlenmiştir. Seçilen bu falların içeriğinde verilen ana mesajlar tespit edilerek konu ile bağlantısı sağlanmıştır. Makalede nitel araştırma yöntemlerinden "İçerik Analizi" yöntemi kullanılmıştır.

"İçerik Analizi, çok çeşitli söylemlere uygulanan bir takım metodolojik araç ve tekniklerin bütünü olarak tanımlanabilir. İçerik analizi adı altında toplanan bu araç ve teknikler, her şeyden önce kontrollü bir yorum çabası olarak ve genelde tümdengelimle dayalı bir "okuma" aracı olarak nitelendirilebilir. Söz konusu okuma sınırları belirlenmiş söylem örneklerinin çözümlenmesi esasına dayanmaktadır."¹⁹

İçerik analizi çıkarım ve yorum yapma metoduna dayandığından bilginin ortada aşikâr görünen anlamından ziyade gizli anlamına yoğunlaşmaktadır.²⁰ İçerik analizi metodu kapsamında yapılan bu çalışmada İrk Bitig içerisinde değerler eğitimi başlığı altında toplanabilecek bütün fallar belirlenmiş ve incelenmiştir. Elde edilen bulgular ışığında da İrk Bitig'in değerler eğitimi konusunda vermiş olduğu mesajların ortaya konulması amaçlanmıştır.

1. Değer Eğitimi ve Türk Kültürüne Ait Temel Eserler

Değer kelimesi çalışmada ele alınan anlamı ile "Bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü"²¹ olarak ifade edilebilir. Farklı bir şekilde izah edilecek olursa, bireyin yetiştirildiği ortamda toplum tarafından ahlaki, sosyal, insani olay ve durumlar karşısındaki davranışları itibariyle farkındalık oluşturduğu sistemdir. Bireyin bu farkındalığı oluşturmasında eğitim birincil faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Değerler eğitimi ise topluma henüz adapte olmaya çalışan çocuklar üzerinde "sevgi, saygı, cesaret, doğruluk, yardımlaşma, temizlik, nezaket, hoşgörü gibi manevi kavramların"²² gelecek nesillere eğitim yolu ile aktarılması ile gerçekleştirilir. Bir milletin gelenek, görenek, anane, kültür gibi birikimleri söz konusu olduğunda bu değerleri yaşatmak ve geleceğe aktarmak önemli bir vazife olarak toplumda ebeveynlere düşmektedir. Eğitim sürecinin aile hayatında başladığı düşünülürse "Ağaç yaş iken eğilir" sözü burada daha da anlam bulacaktır.

¹² Tekin, *agm*, s. 16; Ceval Kaya, "İrk Bitig'de Falçılık", İçinde: *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler*, Ed.Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin, Picus Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 1.

¹³ Daha geniş bilgi için bkz. Stebleva, *agm*, s. 195-196.

¹⁴ İrk Bitig bu gezi sırasında bulunan diğer Uygur el yazması eserler gibi 8212/161 numaralı bölümde yer almaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Emek Üşenmez, "British Library'deki Türkçe Yazma Eserler", *Turkish Studies*, 12-22, 2017, s. 790-791.

¹⁵ Üşenmez, *agm*, s.791.

¹⁶ Thomsen, İrk Bitig'in kapak cildinin bulunmadığından söz ederken sadece köşelerinin ve en dıştaki yapraklarının yıprandığı hakkında bilgi vermiştir. Kaliteli ve sarı bir Çin kâğıdı üzerine yazılmış küçük bir kitap olduğunu yazan Thomsen, aynı zamanda kitabın çevirisini yapmış ve içeriği hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Detaylı bilgi için bkz. Vilhelm Thomsen, "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script From Miran and Tun-Huang", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1912, s. 181. Ayrıca İrk Bitig ile ilgili Kaya, bu eserin 57 yaprak, 13,6 X 8 cm ebatında olduğunu, kitabın yapraklarının arka ve ön yüzlerinin yazılı olduğunu, her yüzde de 6 ile 10 arasında değişen satırlara yer verildiğini, alt tarafının zamkla yapıştırılmış olduğunu ve kitabın ciltli olmadığını belirtmiştir. Bkz. Kaya, *age*, s. 1.

¹⁷ Hüseyin Namık Orkun İrk Bitig'e *Eski Türk Yazıtları II* adlı kitabında yer vermiştir. Seçkin, *agm*, s. 1434.

¹⁸ Bu çalışmada incelenen fallar Yıldırım'ın çevirisi olan kitaptan alınmıştır. Bkz. Fikret Yıldırım, "İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili", TDK, Ankara 2017.

¹⁹ Nuri Bilgin, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006, s. 1.

²⁰ Bilgin, *age*, s. 1.

²¹ Türk Dil Kurumu, "Değer", İçinde *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, 23.05.2022 sa. 22:00.

²² Ertuğrul Yaman, *Değerler Eğitimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.17.

Çocuklar günümüzde bahsi geçen değerler eğitimi kavramını aileden sonra okullarda almakta bu konuda da sosyal bilgiler ve tarih dersleri öne çıkan dersler olarak görülmektedir. Bu iki dersin öncelikli amacı milli şuur ve bilinç çerçevesinde iyi vatandaşlar yetiştirmektir. Sosyal bilgiler dersi daha küçük yaşlara hitap ettiğinden temel vatandaşlık ve değer bilgisi burada sunulmaktadır. Örneğin; aile birliğine önem verme, adil olma, yardımsever, hoşgörülü olma, hak ve sorumluluk gibi kavramlar daha eğitimin başlangıç seviyesinde verilmeye başlanır.²³

Tarih eğitiminde ise geçmişte yaşanmış olayların birebir olarak öğrenciye aktarılması sırasında yer alan duygu ve düşünceler oldukça önemlidir. Geçmişte cereyan etmiş vakaların nasıl bir değere hitap ettiği, bu olayların nedensellik sürecinde değerlendirilip sonuçlarının nasıl olacağı, bu olaylara nasıl farklı bakış açılarıyla yaklaşılması gerektiği tarih eğitimin en önemli amacı olmuştur.²⁴ Eğitimsel sürecin mühim parçalarından olan bu iki dersin en temelde amacı, eleştirel ve analitik düşünce sistemi zemininde öğrenciye doğru, yanlış, iyi, kötü, saygı, sevgi, anlayış, bilinçli hareket etme, vatandaşlık, görev ve sorumluluk gibi değerlerin kazandırılmasını sağlamaktır. Hiç şüphesiz bu derslerde yer verilen çeşitli eserlerden alınan metin içerikleri de önemli bir yer tutmaktadır. Bu kimi zaman ilk Türklere ait bir efsane, destan vb. sözlü kültürün yazıya geçmiş eserlerinden olabileceği gibi kimi zaman da Orhun kitabeleri, seyahatnameler gibi Türk kültürünün yazılı eserlerinden yapılan alıntı metinler ile olabilmektedir. Hiç şüphesiz Türk kültürünün bu önemli kaynakları yeni nesillere Türk milletinin değerlerinin aktarılması konusunda önemli verilerdir.

Günümüzde halen okullarda çocuklara kazandırılmaya çalışılan değer kavramları ilk Türklere eğitim yapılarının henüz bulunmadığı süreçte de yeni nesillere aktarılmaktaydı. Ebeveynlerin çocuklarını küçük yaşta davranış ve nasihat eğitimine tabii tutması bir kenara, İslamiyet öncesi ve sonrası süreçlerde kaleme alınan eserlerde bu konuya bir hayli yönelim gerçekleşmiştir. Bu açıdan Türk tarihinin hazinesi sayılabilecek birçok eserin değer kazandırma konusunda eğitim vasıtası ile çocuklara ulaştırılması önemli olarak görülebilir. Bu çerçevede Dede Korkut Masalları, Kutadgu Bilig, Oğuz Kağan Destanı, Siyasetname hatta Orhun Kitabeleri gibi metinler değer öğretimi açısından bugünde üzerinde durulması gereken kıymetli kaynaklardır. Aynen burada dile getirilen eserler gibi Irk Bitig'in de bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Buradaki tespiti destekleme adına şu alıntı örnek olarak verilebilir:

“Bir öğreti kitabı olan Irk Bitig ile Yusuf Has Hacıp tarafından her iki dünyada mutlu olmanın yollarını göstermek üzere 1069-1070 tarihleri arasında yazılan Kutadgu Bilig arasında birçok ortak öğreti bulunmaktadır. Bu ortak öğretiler göz önünde bulundurulduğunda, her iki kitabın beslediği düşünsel damarın aynı olduğunu söylemek büyük bir iddia olmayacaktır. Her ikisi de bir yönüyle Türk töresine ve kadın-erkek fark etmez ideal insan tipine ilişkin birçok olgunun yazılı anlatımlarıdır. Kutadgu Bilig'in, Irk Bitig'e kıyasla öğüt verici üslubunun açıklığı nedeniyle öğreti kitabı olduğu hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Bundan dolayı, Irk Bitig'de örtük olarak aktarılan mesajlara Kutadgu Bilig'de daha açık bir biçimde ulaşmak mümkündür.”²⁵

Aynı şekilde Nizam'ül Mülk'ün kaleme aldığı “Siyasetname” ile benzer yönlerinden dolayı Irk Bitig'in bir siyaset öğretisi kitabı olduğu da ifade edilebilir. “Genel olarak Irk Bitig'in bir kağanlık öğretisi kitabı ya da daha genel anlamda bilge ve savaş stratejileriyle donanmış bir liderin izlemesi gereken erdem yolunu sanatsal ve felsefi bir dille anlatan bir kitap olduğu söylenebilir.”²⁶

2. İlk Türklere Değer Eğitimi

İslam öncesi dönem göz önüne alındığında Türklere eğitim konusunun şekillenmesinde Orta Asya'nın coğrafi koşullarının önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir. Bu coğrafyanın sahip olduğu sıra dağ alanları, geniş bir alanda etkili çöl bölgeleri, olumsuz iklim koşulları, yaygın nehir havzalarının ve elverişli toprakların azlığı Türklere konar-göçer bir yaşama mecbur bırakmıştır. Bu yaşam tarzının bir sonucu olarak da ortaya çıkan birtakım kurallar ve değerler de zaman içerisinde oluşmuştur. Hem siyasi anlamda dış baskılara karşı ayakta kalmak hem de kendi içerisinde toplumsal birlik sağlamak açısından birtakım değerlerin yeni nesillere kazandırılması elzemdi. Yeni nesillere kazandırılması gereken bu değerler toplumun en temel birimi olan aileden en geniş yapısı olan İl'e yani devlete kadar ki sosyal yapının varlığını ve devamlılığını sağlaması açısından önemliydi.

Toplumsal yapıyı, sahip olunan değer anlayışını etkileyen en önemli unsurlardan birisi de Türk töresi idi. Yazılı olmayan ve değerler manzumesini de içerisinde barındıran töre, Türk devlet teşkilatını ve Türk toplumunu yöneten kurallar bütünüydü. Töre aynı zaman da aile teşkilatını düzenleyen, çocuk ve gençlerin sosyalleşmesi ve eğitilmesi hususunda da en önemli faktör olma özelliğine de sahipti.²⁷ Yetişen yeni nesillerin aile ahlakına sahip

²³ Çiğdem Kan, “Sosyal Bilgiler Dersi ve Değerler Eğitimi”, *Milli Eğitim Dergisi*, S. 187, s. 140.

²⁴ İsmail Demircioğlu, Muhammet A. Tokdemir, “Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, S. 15., 2008, s. 77.

²⁵ Sebzecioğlu vd., *agm*, s. 193.

²⁶ Turgay Sebzecioğlu, “Irk Bitig'de Kağanlık (Kanlık) Öğretisi”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 7, Haziran 2016, s. 80.

²⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara 2012, s. 5.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

olmaları gerekmektedir. Bu durum kız ve erkek çocuklarının eğitiliş tarzı ve sorumluluk kapsamı açısından farklılık gerektirse de ortak payda her zaman değerlerin yeni nesillere aktarılması olmuştur.

Hiç şüphesiz törenin yanında toplumsal yapıyı, değer anlayışını etkileyen en önemli unsurlardan birisi de Türklerin inanç yapıları idi. Türkler yaşamış oldukları coğrafya ve toplumsal faktörlere göre tarihte birden fazla dine inanmışlardır. İnanılan her bir dinin, Türklerin siyasi, içtimai, eğitim, kültür ve yaşantılarına mutlak mertebede etkisi bulunmuştur. Bu etkilerin yankısı kendisinden sonra kurulacak olan diğer Türk Devletlerine yol gösterdiği gibi yeni kurulacak olan bu devletlerin kültürünün zeminini oluşturmuştur.

İslamiyet öncesi dönemde Türkler, bozkır yaşam tarzına daha çok uyum sağlayan konar-göçer yaşam kültürünü benimsemişlerdir. Bu yaşam tarzı ile ilk Türkler, sürekli hareket halinde oldukları için hem kültürel birikimlerini hem de inançlarını aktarma konusunda erken dönemde somut bir yapı oluşturamamışlardır.²⁸ Hunlar Döneminde yaşam koşullarının bir sonucu olarak bu eğitim daha çok sözlü geleneğin hâkim olduğu pratik bir eğitimdi. Hun Döneminde daha çok savaşçı kabiliyete sahip olan Türkler, özellikle Metehan döneminde ordu-millet anlayışı üzerinden tanımlanmışlardır. Bu dönemde yapılan savaşlar, ordu içerisinde oluşturulan disiplinli teşkilatlanma sistemi Türklerin kimliğini oluşturmuştur. Bozkır coğrafyasında doğan her birey, küçük yaşlardan itibaren askeri disiplinin ön planda tutulduğu bir eğitim sistemi içerisinde yetişmiştir. Bu eğitim sisteminin amacı, Türkleri her daim dinamik ve savaşa hazır tutmak olmuştur.

Göktürklerin, oluşturdukları alfabe ve yazı sistemi sayesinde eğitim ve kültür düzeyi bakımından Hunların eğitim seviyesinden çok daha üstün duruma yükseldikleri de söylenebilir.²⁹ Göktürkler Budizm'in inanç sistemini belirli bir süre kadar sürdürdükten sonra Uygurlar döneminde de Manihaizm dinini benimsemiş ve Türklerin o zamana kadar ki dini alışkanlıkları ciddi bir değişime uğramıştır. Uygurlar, Manihaizm dininin savaşmamak, tapınaklarda dini yaşamak, dini bilgileri kayıt altına almak gibi belirli kaidelerini yerine getirmek durumunda kalmışlardır. Böylece yıllardır süre gelen klasik konar-göçer yaşama adapte olan Türkler, artık yerleşikliğe daha da çok rağbet göstermişlerdir. Çalışmada ele alınan Irk Bitig kitabı da işte bu dönem ortamında kaleme alınmıştır.

Irk Bitig kitabının sonuç kısmında verilen altmış yedinci bölümde, bu eserin bu dönemde bir manastırda yazıldığı³⁰ "*Taygüntan manastırında genç bir mürit tarafından ağabeyi Sangun İtaçuk için yazılmış olup tarihi ise Pars yılının ikinci ayının on beşinci gününde yazılmıştır.*"³¹ ibaresinden anlaşılmaktadır. Buradan elde edilen sonuç ve diğer bilgiler ışığında o dönemde dini yaymak ve yaşatmak için özellikle manastır içerisinde eğitim kurumlarının da yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Irk Bitig'in içeriği incelendiğinde hem Manihaizm'in hem de Şamanizm'in izlerini de sürmek mümkün gibi görülmektedir.³² Manihaizm dinine geçildikten sonra Göktürk yazısı değiştirilip yerine Soğd alfabeli yeni bir yazı olan Uygur yazısı getirilmiştir. Budist ve Maniheist dinin öğretici eserleri Uygurca tercüme edilip el yazmalarına aktarılmasıyla zengin bir edebiyat inşa edilmiştir. Bu dönemde bahsi geçen eserlerden sadece biri olan Irk Bitig, Uygur kültür ve dinine ait taşıdığı bilgiler ile de önemli yer teşkil etmektedir.³³

3. Değer Eğitimi Açısından Irk Bitig Fal Kitabı

Irk Bitig'deki 65 şiirsel metnin içeriğini, insan ve hayvan yaşamından alınma gerçek konular, mit ve masal kaynaklı konular, doğa betimlemeleri, öğütler ve ahlaki hikmetler şeklinde farklı türden birkaç tema

²⁸ Işık, *age*, s. 16.

²⁹ İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayınevi, Ankara 2010, s. 13.

³⁰ Her ne kadar Stebleva Irk Bitig kitabı ile ilgili "*Bugüne kadarki bilim dünyasında dinî niteliği hakkında ortak bir düşünceye varılmadığı*" (Bkz. Stebleva, *agm.*, s. 195, 198.) ni ifade etse de bu çalışmada Mani dininin Irk Bitig kitabında etkisinin olduğu düşünülmektedir. Zaten Stebleva'da kitabın Manihaizm kaynaklı olduğunu da ifade etmektedir. Stebleva "*Irk Bitig'te Maniheizm'in hiçbir somut düşüncesine yer verilmez. Bununla birlikte Irk Bitig'de, Şamanizm'de de bulunan iki tanrının adı anılmaktadır: aydınlık, iyilik tanrısı ve karanlık, kötülük tanrısı, fakat burada Manihey dinine özgü olan ikiciliği yansıması olarak da görülebilirler*" şeklinde konuyu açıklamıştır. Ayrıca Stebleva "*Dualizm*" (ikicilik), "*bu iyidir*" veya "*bu kötüdür*" şeklindeki çıkarımlarla sona eren kısa vakaların bulunduğu Irk Bitig'in bizzat kendi kuruluşunda da görülmektedir; *mamañih bu, metnin Maniheizm kaynaklı olduğunu gösterir*" demektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Stebleva, *agm*, s. 198-199.

³¹ Tekin, *age*, s. 13, 34.

³² "*V.Thomsen ve onun ardından A. V. Gabain, Irk Bitig kitabında Manihey cemaatine ait öğelerin ve unvanların zikredildiği bu sonlamadaki bilgilerden hareketle, Irk Bitiği Manihey eserlerinden saymışlardır; kaldı ki A.V. Gabain, metinde Manihaizm'e ait hiçbir izin bulunmadığını da kendisi tespit etmişti. S. E. Malov ise, yazmanın sonlamasında verilen bilgilere rağmen, Irk Bitiği Şamanizm'e ait bir metin olarak değerlendirmişti.*" Ayrıca Stebleva'da eserinde Irk Bitig'te yer alan hayvan figürlerinden hareketle "*Hayvan tasvirleri ve onların içinde bulunduğu epizotların çoğu tamamen gerçekçi olmakla beraber, bunların özellikle Irk Bitig metninde zikredilmiş olması, hiç şüphesiz Orta Asya ve Sibirya halklarının Şamanizm öncesi ve Şamanist inançlarına mitolojik bir değinme ve işaret etme niteliği taşımaktadır...Türk halklarının içinde ortaya çıkınca Manihaizm, kendine özgü tasavvurlar ile Türklerin Irk Bitig de yansımasını bulan Şamanizm öncesi ve Şamanist inançlarından bir karışım oluşturdu.*" şeklinde Irk Bitig'te yer alan Manihaizm ve Şamanizm'in etkisine de değinmiştir. Bu bilgilerin detayı ve aktarımlar için bkz. Stebleva, *agm*, s. 198, 200, 2007.

³³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015, s. 302.

oluşturmaktadır.³⁴ Bu çalışmada da burada listelenen konulardan değer eğitimi ile ilişkili olduğu düşünülen “öğütler ve ahlaki hikmetler” ile ilgili falların belirlenmesi ve yorumlanması amaçlanmıştır. Öğütler ve ahlaki hikmetler ile ilgili içeriğin hem o dönem Türklerdeki değer eğitimi konusunda ele alınan yaklaşımların belirlenmesi hem de günümüzde değer eğitiminde bu eserden de yararlanılabileceği ve bu konuda Irk Bitig’in ne şekilde bir katkı sağlayabileceği konuları da vurgulanmak istenmiştir.

Uygurların Maniheizt çevrede yazdıkları ve adını fal kitabı olarak koydukları Irk Bitig’in, aslında farklı açılardan bakıldığında insanlara öğreti konusunda da bir hizmet verdiği görülmektedir. İçeriğinde Uygur döneminden bir aileye, çocuğa, kadına, bir erkeğe ait motiflere rastlamak mümkündür. Kitabın içinde bulunan kısa ve anlamlı hikâyelerle insanlara hayata dair mesajlar verilmesinin yanında onların kendi hayatlarından izler de göstermektedir. Bu eser, içinde yazıldığı toplumun hem aynası olmuş hem de yol gösterici bir ışık olma görevini üstlenmiştir. Bu kitap; aile bağlarının nasıl olması gerektiği, bir evladın atasına nasıl davranması gerektiği, bir kağanın nasıl devleti yönetmesi gerektiği, iyi bir insanın ne gibi özelliklere sahip olması gerektiği, tanrının her zaman inananların yanında bulunduğu gibi pek çok konuyu içinde barındırmaktadır. Bu şekilde bir içeriğe sahip olmasına rağmen kitabın adının yüz birinci sayfada o dönemin şartlarında fal kitabı olarak belirtilmiş olması ve zarların atılması ile kitapta denk düşen numaralara göre kişinin falının belli olduğunun ifade edilmesinden dolayı sanki bir fal kitabı olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

Irk Bitig’in kendisinden önce ve sonra Türklere ait meydana gelen eserler ile yapısal olarak sahip olduğu benzerliklerinin olması diğer eserlerle bağımlı da ispatlar niteliktedir. Poetik yapısına göre de kendisinden önce oluşan Orhun-Yenisey yazıtlarına olan benzerliği yanında Irk Bitig metnindeki bazı parçaların Dede Korkut destanlarının dilindeki şiirlere olan yakınlığı dile getirilmektedir. On birinci asırda şekillendiği sanılan Dede Korkut destanlarının dilinin ve üslubunun kendisinden yaklaşık bir asır önce yazılan Irk Bitig’in dil ve üslubuna yakın olması şaşkınlık doğurmamalıdır. Sahip olunan benzer yönler her iki abidenin aynı estetik yapı çerçevesinde şekillendiğinin de ispatıdır.³⁵ Bu durum Türk kültürünün süreklilik arz eden akış çizgisi içerisinde Irk Bitig’in de yerini göstermektedir. Burada dikkat çekilmeye çalışılan nokta, Irk Bitig kitabının Orhun kitabeleri, Dede Korkut Hikâyeleri, Kutadgu Bilig kadar değerli olduğu ve bu eserin de ilk Türklerdeki değer öğretimi gibi konularda dikkate alınmasının gerekliliğidir. Bu nedenle de günümüz değer öğretiminde önemli yeri olan Türklere ait edebi eserlere yer verilirken Irk Bitig’in de göz ardı edilmemesi gerektiği bu çalışmanın ana amaçlarından birisidir.

*“Irk Bitig, bir bilgelik kitabı olarak içerisinde yer alan her bir ırk’ta Türk töresi ve evrensel erdemlere ilişkin öğretileri taşımaktadır. Bu bağlamda, kitap, Türklerin kadim kültüründen beri çok önemli bir yere sahip olan kağanlık sistemine ilişkin de birçok mesajı okuyucusuna ya da bilgelik yolundaki öğrencisine aktarmayı amaçlamıştır.”*³⁶ Bir yöneticinin nasıl olması gerektiği gibi bir içeriğinin olması dahi o dönem öğretilerinin bilinmesi açısından Irk Bitig’e de günümüzde Türk kültürünün diğer önemli köşe taşı eserleri gibi bir değer öğretim kaynağı olarak yer verilmesi gerektiği ifade edilebilir.

Toplam da altmış beş adet faldan oluşan Irk Bitig’deki sistem, her bir paragrafta bir falın verilmesi esasına dayanmaktadır. Falın bakılması için öncelikle birden dörde kadar numaralandırılmış iki adet zarın atılması gerekmektedir. Falların başında üç dizi biçiminde olan her dizide bir ile dört arasında yer alan siyah küçük daireler çizilmiştir. Her fal üç rakamlı bir sayı ile numaralanmıştır. Her fal sırasıyla üç şans sayısı, fal metni ve falın iyi ya da kötü olduğunu belirten sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Şans zarının arka arkaya üç defa atılmasıyla 1 ile 4 arasındaki sayılardan şans sayıları elde edilmektedir. Atılan zarlara göre denk gelen sayılarla fal numaraları bulunup çıkan fal üzerinden yorumlar yapılmaktadır.³⁷

Paragraflarda önce fallar konuşturulmakta ve çoğunlukla falların sonunda da o fal ile ilgili yapılan çıkarımlar “*Öylece biliniz bu fal iyidir*”, “*Öylece biliniz bu fal kötüdür.*” ifadeleri yer almaktadır.

“Vakaların belli bir düzen içinde bölünmesi de böylelikle oluşmaktadır. Eğer tanrı, insana iyi bir talih vermişse, doğal afetler sona ermişse, bir adamın oğlu olmuşsa, insan veya hayvan şans eseri ölümden kurtulmuşsa vb. (durumlar) "iyi"dir. Eğer bir ev yanarsa, geyik yavruları yiyeceksiz kalırsa, ayının karnı yarılmışsa, yaban domuzunun dişi kırılmışsa vd. (durumlar) "kötü"dür. Bu şiirsel metinlerin karakter kadrosu tanrılar, insanlar ve hayvanlardan oluşur. İnsanlar, savaşmak veya av için yola düşmüş bir hükümdar; geçim derdinde bir yoksul; tehlikeli bir oyuna kapılmış kumarbaz; önce anne babasıyla arası açılmış fakat sonra eve dönmüş olan bir oğul; bütün ev eşyasını bakımsız (kendi haline) bırakıp evi terk etmiş olan kadın vd. (şahıslardır). Hayvanlar kadrosu, berkut(kartal), doğan, ayı, yaban domuzu, yılan, kaplan, kuzgun, hüdhüd (çavuş kuşu), at, deve, guguk kuşu, öküz, koyun, inek, kurt, kuğu, karınca, tavşan, tilki, maral (dişi geyik),

³⁴ Stebleva, *agm*, s. 199.

³⁵ Bayat, *agm*, s. 39, 48.

³⁶ Sebzecioğlu, *agm*, s. 80.

³⁷ Tekin, *age*, s. 15; Kaya, *age*, s. 3.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

turna ve yargun (pantere benzer bir hayvan) dan oluşur. Irk Bitig in düşünsel temeli, iyinin karşısına kötüyü koyma şeklindeki karşıtlıktır.”³⁸

4.Irk Bitig Kitabında Tespit Edilen Değer Eğitimi ile İlgili Kısımların Analiz ve Yorumu

Çalışmanın bu bölümünde Irk Bitig içerisinde değerler eğitimi ile ilişkili olduğu düşünülen falların sırasıyla analiz ve yorumu yapılmıştır.

Onuncu fal şöyle der: “*Esneyen kaplanım! Kamışlar arasındadır başım. O kadar güçlü, o kadar erdemliyim!*” “*Öylece biliniz.*”

Ele alınan bu ilk falda geçen “*Kaplan*” yurtıcı ve güçlü bir hayvanı ifade etmektedir. Gücün simgesi olarak kendisinin kaplan kadar güçlü olduğu belirtilen kişinin aynı zamanda gücüyle orantılı olarak erdemli olduğu da vurgulanmıştır. “*Erdemlik*” kelime manası itibarıyla, “*Ahlakın övdüğü, iyi olma, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk anlamlarına gelmektedir.*”³⁹ Bu falda gücü ile övünen bir kişinin aynı zamanda aklı ile de övünmesi gerektiği belirtilmektedir. Eski Türkler, insanlara karşı duyulan gerçek sevgi ve saygı gibi temeller üzerinde ahlak konusunu esas almış insana “alp” demişlerdir.⁴⁰ Türkler çocuklarını yetiştirirken bu esaslar çerçevesinde yetiştirmeye büyük önem vermişlerdir. Nitekim Kutadgu Bilig’de Bey olmak için “*Hem akıllı hem bilgili olması gerek hem cömert hem alçak gönüllü olması gerek*” der ve şöyle devam eder “*Bey adı “Bilig” sözcüğüyle ilgilidir, Bilginin lamı giderse “Beg” adı kalır*”⁴¹ ifadeleri ile bir beyin en önemli özelliğinin onun gücünün yanı sıra akıllı, ahlaklı ve aynı zamanda bilgili olması gerektiğine de vurgu yapılmaktadır. Bu açıdan Uygur dönemi kaleme alınan kitabın içerisinde yer alan bu falda gücün yanında erdemli olunmanın da önemini vurguladığı yorumu yapılabilir.

Bu falda “*Kamışlar arasındadır başım.*” ifadesinde geçen “*kamış*” kelimesi dikkat çekicidir. Bu ifade ile ilgili olarak Sebzecioğlu vd.’nin çalışmalarında belirttikleri “*huzur verici bir yuva*”⁴² şeklindeki tespitleri ve yorumları bu çalışmada da yerinde bulunmuştur. Bu bağlamda onuncu falda geçen ifadenin güçlü ve erdemli olan kişinin huzur verici bir yuvaya sahip olacağı, buradaki çoğul ekiyle de huzur verici bir toprağa, vatana sahip olunabileceği şeklinde yorumlanabilir. Bu falda güç ve erdem bir arada olması, insanın başını sokacağı huzurlu bir vatana sahip olması ile sonuçlanacağı mesajının verildiği yorumu yapılabilir. Konuyla ilgili Sebzecioğlu vd. şunları ifade etmişlerdir:

“Çıkardığı müzikal sesle kamışın aynı zamanda huzur verici bir yuva olduğu düşünülebilir. Kamışın genellikle suya yakın yerlerde olması “yuva” ve “huzur” kavramlarını desteklemektedir. Aslında, Divan-i Lugvat-i it-Türk’ün madde başlarında ve açıklama bölümlerinde dahi birçok kamış sözcüğünün geçmesi, onun Orta Asya Türklerinin yaşamını kolaylaştıran bir bitki olduğunu açıkça göstermektedir. Yaşamın ev ve çeşitli ev gereçleri gibi birçok alanında kullanılan böylesi bir bitkinin “yuva”, “ev”, “örtü”, “korunak”, “ocak” gibi birçok kavramı çağrıştırması doğal görülmelidir.”⁴³

On sekizinci fal şöyle der: “*Çadırın içi nasıldır? Bacası nasıldır? Penceresi nasıl(dır)? Güzeldir. Çatısı nasıl(dır)? İyidir. İpleri nasıl(dır)? Bağlarlar, der. Öylece biliniz (bu fal) çok iyidir.*”

Türklerde çadıra ve çadır yapımına konar-göçer kültürünün bir sonucu olarak ayrı bir ehemmiyet gösterilmekteydi. Devlet düzeninin temeli, toplumun en küçük yapı taşı olan aileden ve çadırın içinden başlamaktadır. Çadır içerisinde uyuma, dinlenme gibi insan yaşantısının özel hayatının önemli bir parçası olması gibi durumlardan dolayı Türkler için çadırın çok ayrı bir önemi vardır. Çadırın büyüklüğü, içindeki ve dışındaki düzen gibi konuların her biri toplumsal statüyü de yansıtmaktadır.⁴⁴ Bu falda verilen bilgiler ışığında bir çadırın nasıl olması gerektiği hakkında sorular sorulup çadırın düzeninin sağlanması öğütlenmiştir. Burada çadır ile ifade edilmek istenenin aslında aile yapısının, huzurunun ve düzeninin önemli olduğu düşünülebilir. Falın sonuç bölümüne bakıldığında çadır ile ilgili bütün gerekliliklerin yerine getirilmesi olumlu olarak sonuçlanmıştır. Ayrıca iplerinin nasıl olduğu sorusu aile bağlarının sağlam olmasının önemi ile de ilişkilendirilebilir.

Otuzuncu fal şöyle der: “*Yoksul bir adamın oğlu para kazanmaya gitmiş. Yolculuğu yararlı olmuş, neşelenip sevinerek geliyor.*” “*Öylece biliniz (bu fal) iyidir.*”

³⁸ Stebleva, *agm*, s. 199-200, 204.

³⁹ Türk Dil Kurumu, “Erdem”, İçinde: *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>, 9.03.2022 sa. 14:15.

⁴⁰ Kafesoğlu, *age*, s. 332.

⁴¹ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, Ed.Halil Aşıcı, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019, s. 176.

⁴² Sebzecioğlu vd., *agm*, s. 192.

⁴³ Sebzecioğlu vd., *agm*, s. 192.

⁴⁴ Aslı Çandarlı Şahin, “Türk Çadırı Üzerine”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 16, 2016, s. 33.

Sonucu iyi olarak belirtilen otuz numaralı falda geçen hikâye ile bir evladın ailesinin yoksul olduğu bir durumda üzerine nasıl bir sorumluluk aldığı ve görev düştüğü mesajının verilmeye çalışıldığı ifade edilebilir. Kutadgu Bilig’de “*Oğul, kız doğunca nasıl eğitileceğini söyler*” bölümünde Balasagunlu Yusuf, doğan çocuk erkek ya da kız olsun fark etmez öncelikle edep ve bilgi öğretilmesi gerektiğini vurgular. Erkek çocuğu için ayrıca “*Bütün erdemleri tam olarak öğret oğluna mal sahibi olur bu erdemlerle, oğlunu başıboş bırakma, yazık olur gider her yana*” ifadesi bulunmaktadır.⁴⁵ Buradan hareketle ataerkil bir toplumda erkek çocuğunun eğitiminin en önemli parçası, öncelikle sorumluluklarını bilen ve ailesine sahip çıkan birey olmasıdır. Bu sebeple falda ailesinin geçimine katkı sağlayan erkek çocuğunun evine dönerken yolculuğunun güzel geçtiği vurgulanmış, yine falda konusu geçen erkek çocuk yapmaya gittiği işte başarı göstermiş ve bu durum onu da mutlu etmiştir şeklinde yorumlanabilir. Aslında bir “*Öğüt Kitabı*” özelliğine sahip olduğu düşünülen İrk Bitig’teki bu falda ailesine yardımcı olan bireyin işlerinin de rast gideceği mesajının verildiği şekilde yorumlanabilir. Üzerine düşen sorumlulukları yerine getiren evlat ailesine bakarsa hayırlı evlat olarak nitelendirilmiş ve falın sonucu da olumlu bir şekilde dile getirilmiştir.

Otuz birinci fal şöyle der: “*Bir kaplan ava çıkmış. Avını bulmuş, (Avını) bulup yuvasına neşelenip sevinerek geliyor.*” “*Öylece biliniz (bu fal) iyidir.*”

Otuz birinci falda da tıpkı otuzuncu falda olduğu gibi evine ve ailesine kazanç sağlama teması işlendiği düşünülmüştür. Yalnızca bu falda bu işlev bu sefer herhangi bir cinsiyet ayrımı yapılmadan gücü ile bilinen bir hayvan olan kaplan ile sembolize edilmiştir. Fabl türünde içeriğe sahip olan bu falda yola çıkarak yuvasına yemek bulup getiren kaplanın sevinç ve neşe ile evine döndüğü vurgulanmaktadır. Evine yemek getirmek sorumluluğu en temelde ebeveynlere ait olduğu vurgulanırken bu sorumluluğu yerine getiren kaplanın evine dönüş yolunda mutlu olduğu vurgulanmıştır. Görevini yerine getiren ebeveyn ailesine bakabilmiş olmanın verdiği mutlulukla evine dönecektir. Evin geçiminin sağlanmasının öneminin vurgulandığı bu falın sonucunun iyi olarak nitelendirilmesi de bu falda ifade edilen hikâyedeki öğüdün uygun görünen bir davranış olarak görüldüğünün göstergesidir.

Burada arka arkaya gelen otuz ve otuz birinci fallar arasında ele alınan konu açısından bir benzerlik olması da dikkat çekici bir husustur. Bu iki fal arasındaki benzerlik için Stebleva “*Bazen, insan ve hayvanların gerçekçi tasvirlerini içeren vakalar, açıkça öğüt karakteri taşıyan anlamlı tekrarlar oluşturarak art arda gelmektedir.*”⁴⁶ şeklinde konuyu ele almıştır. Burada dikkat çeken nokta “*öğüt karakteri taşıyan*” şeklinde bu iki falın nitelenmiş olması bu çalışmada ele alınan bu iki falın değer öğretimi ile ilişkili olarak tespit edilmesini destekler niteliktedir. Fakat Stebleva’nın tespitinde dikkat çeken nokta aslında benzer öğüt içeriğinin hem insan hem de bir hayvan sembolü kullanılarak konunun vurgulandığı, önem verildiği hususudur. Buradan hareketle çalışmada belirtilen İrk Bitig kitabının bir fal kitabı olmasından ziyade bir öğreti, değer eğitimi kitabı olduğu savının kuvvetlendirmesi açısından bu tespit dikkat çekicidir. Ayrıca bu benzerlik için Stebleva “*Bu metinlerin her ikisinde de ana düşünce aynıdır: Eğer bir kimsenin işleri yolunda giderse (talihi yaver olursa), bu iyidir. Fakat bu düşünce, iki kez değişik şekilde ifade edilmiştir ki, eski metinler için karakteristik olan üslup paralelliğinin sanatsal bir biçimidir.*”⁴⁷ tespitinde de bulunmuştur.

Otuz dördüncü fal şöyle der: “*Bir hakan savaşa gitmiş. Düşmanı bozguna uğratmış. (Düşmanlarını) göç ettire konaklata geliyor. (Hakanın) kendisi askerleri ile birlikte neşelenip sevinerek sarayına doğru geliyor.*” “*Öylece biliniz (bu fal) iyidir.*”

Falda bir hükümdar savaştan galibiyetle çıkmış ve mutluluk içerisinde askerleriyle birlikte yurduna dönmektedir. Tıpkı otuz birinci falda verilen avını yakalayıp evine getirirken mutlu olan kaplan gibi hükümdar da savaştan dönerken mutlulukla dönmüştür. Zira bir önceki falda kaplanın ailesine karşı mahcup düşmemesi, evine yemek götürmesi olayında olduğu gibi bu falda da hükümdar halkına ve askerlerine karşı mahcup düşmeyip savaş galibiyeti ile yurduna dönmüştür. Yaşanılan heyecanın hitap ettiği kesim farklı olsa da ortak olan şey hükümdarın ve babanın sorumluluklarını yerine getirmenin mutluluk kaynağı olacağı şeklinde yorumlanabilir.

Otuz dördüncü fal için Sebzecioğlu da şu tespitlerde bulunmuştur:

“34’üncü ırk, yalnızca Türk töresi açısından değil evrensel olarak da toplulukların bir beklentisi gibi durmaktadır. Doğal olarak toplumun bireyleri ekseriyetle kendini yönetmeye aday kişilerin cesur, atılcı ve gerektiği yerde toplumun hakkı ve geleceği için gözünü karartabilen bir lider olmasını ister. Alplik, Türk töresi içinde kadın ve erkek fark etmeden bulunması gereken önemli bir özellik olduğundan böylesine bir toplumun kendine lider olan kişiden daha üst düzey bir cesaret ve dirayet beklemesi oldukça doğaldır...”

⁴⁵ Aşıcı, *age*, s. 357.

⁴⁶ Stebleva, *agm*, s. 201.

⁴⁷ Stebleva, *agm*, s. 201.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE İRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Savaş kazanmak her zaman kol gücüyle olamayacağına göre bir kağan aynı zamanda çok iyi bir izlemci ("stratejist") olmalıdır... Alp bir lidere sahip ordunun da milletin de yüzü güler, denilmektedir."⁴⁸

Bir hakanın sahip olması gereken özellikleri ve siyasetname açısından burada belirtilen tespitler yerinde bulunmuştur. Yalnız bu çalışmada daha çok değer öğretimi açısından konu ele alındığı için öncesindeki fal ile ilişkisi açısından bu fala burada yer verilmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca burada daha önce dile getirilen "İrk Bitig'in de Kutadgu Bilig gibi, Nizam'ül Mülk'ün Siyasetnamesi gibi bir eser olduğu" savının desteklenmesi açısından da otuz dört numaralı bu fal ile ilgili Sebzecioğlu'nun tespitleri önemli görülmüştür.

Kırk birinci fal şöyle der: "Ak benekli bir inek buzağılamak üzereymiş. (İnek) "öleceğim" demiş. Ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş, "(Bu doğan buzağıya) kutsallık atfetmek yerinde olur! (İnek, kötü) talihinden kurtulmuş." "Öylece biliniz (bu fal) iyidir."

Bu falda özellikle üzerinde durulan nokta "Ak" kelimesidir. Türk mitolojisinde ak kelimesi "renklerin anası" olarak tasvir edilmekle birlikte başlangıç, doğurganlık, türeyiş gibi anlamları da bulunup aynı zamanda erkek çocuğun doğumunu simgeleyen bir renktir.⁴⁹ Beyaz sıfatı İrk Bitig'de olumlu bir anlama sahiptir.⁵⁰ İlgili falda ak renginin kullanımında mitolojik anlamı dışına çıkılmadığı düşünülmektedir. Ak benekli ineğin ölmek üzereyken ak erkek buzağı doğurması ile ölümden kurtulduğu bu anlatıda belki de yine rengin vermiş olduğu dişil ruhun etkisi mevcuttur. Türk kültürü ve aile hayatında eril karakterin baskın olması, yeni doğan erkek buzağıya kutsallık atfedilmesi ile doğrudan bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. Falda, beyaz renkli bir ineğin ölmek üzereyken bundan kurtulup yaşamaya devam etmesi ile kötü giden bir olayın bazen güzellikle sonuçlanabileceği mesajının verilmeye çalışıldığı düşünülebilir. İyi bir şekilde sonuçlanan kırk birinci falda, her şeyin son bulacağını sandığı anda bir anne için erkek çocuk dünyaya getirmek hem kutsallıkla hem de yeniden hayata dönmek ile sonuçlanmıştır.

Kırk birinci falda yukarıda yapılan yorumdan farklı olarak Stebleva da hayvan sembollerinin törensel anlam taşıyan metinlerde de yer aldığı bağlamında konuyu yorumlamıştır. Stebleva;

"İrk Bitig in bu bölümünde, sembolik sınıflandırmanın ikili sisteminde yer alan ve Eski Türklerin dini-mitolojik tasavvurlarının en eski katmanını yansıtan: beyaz (veya alaca), erkeklik (tosun), yaşam (inek, ölümden kurtuldu), törensel (tosun, kutsanmaya uygundur) gibi bazı olumlu nitelikler bir araya getirilmiştir. Bazı Türk halklarında beyaz tüylü evcil hayvanlardan kurban kesme geleneği, Şamanizm öncesi eski Gök inancının kalıntısı olarak devam etmiştir. 'Beyaz' sıfatının törensel anlamı ve sembolik sınıflandırmanın ikili sisteminde yer alan (erkeklik, başarı ~ kazanç, yaşam gibi) diğer olumlu nitelikler ile bağlantısı ifade edilmiştir."⁵¹ Aynı fali Sebzecioğlu ise "41'inci ırk, umutsuzluğun çok kötü bir haslet olduğuna dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, "Çıkmadık candan ümit kesilmez", "Tanrıdan ümit kesilmez" atasözlerinin verdiği mesajla koşutluk taşımaktadır. Her zaman umut vardır, vazgeçmek, olmayacağına inanmak kazanacakken kaybetmek demektir. Nitekim ırk'ta sözü edilen inek öleceği düşüncesine teslim olmuşsa da talih şaşırtıcı bir biçimde yüzüne gülmüştür. Birçok zaman esaret altında yaşamış Türk halkının hiçbir zaman umut etmekten vazgeçmemesi gerektiğinin, bir tek kişi bile kalsa kurtulabilecek güce ("kut") ve talihe Tanrı tarafından kavuşabileceğinin mesajını veren bu ırk, doğan bir bebeğin bile daha önce yaşanan güzel günlere ilişkin bir haberci olabileceğini anlatmaya çalışmaktadır. Yeri gelir bir çocuk (ırk'ta ak benekli erkek buzağı), büyür boyuna, millete şan katar, atası Oğuz Kağan gibi yiğit ve kahraman olur. O çocuk, verdiği mücadele ve çektiği çilelerle milletine kurban olur, milleti için kurban olur. Sonra yeniden güçsüz kağan gelirse esaret başlar, Tanrı o güçsüz kağandan "kut"u alır hak eden, töreyi yeniden düzenleyen bir kağana verir; çünkü kutsal olan kağan değil, onun görevidir."⁵² şeklinde yorumlamıştır. Sebzecioğlu'nun yaptığı tespitler ile bu çalışmada ele alınan yorumların benzer yönlerde olması konuyu destekler nitelikte bulunmuştur.

Kırk ikinci fal şöyle der: "Bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş. Sonra iyice düşünmüş. (Kendisine şu soruyu sormuş:) "Kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum?" (Fal devamında şöyle) der: (Bu kadın) tekrar gelmiş, kabını kacağını sapasağlam bulmuş. Neşelenip seviniyor. Öylece de biliniz ki (bu fal) iyidir.

İlk Türklerde aile yaşantısında çocuğun büyütülmesi, yemeğin yapılması, evin temizliği ve özellikle de evin düzeninin sağlanması kadına yüklenen sorumluluklar arasındaydı. Yuvayı yapan dişi kuş yuvanın devamını sağlamakla da görevliydi. Öyle ki evde yer alan kap, kacak gibi malzemeler bu falda kadına atfedilmiştir. İslamiyet öncesi dönemde ailede başlayan eğitimin en önemli noktası olan "Evine, yuvana sahip çık, onu kolayca terk etme" fikrinin bu falda açık bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Falda belirtilen kadın, bir sorun yaşamış olacak ki evini terk etmeyi düşünmüş ancak bunun iyi bir fikir olmayacağını akıl ederek evine geri dönme kararı

⁴⁸ Sebzecioğlu, *agm*, s. 88.

⁴⁹ Bayram Durbilmez, *Türk Dünyası Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 66.

⁵⁰ Stebleva, *agm*, s. 205.

⁵¹ Stebleva, *agm*, s. 203.

⁵² Sebzecioğlu, *agm*, s. 92-93.

almıştır. Türkler, evlilik ve beraberinde ortaya çıkan aile kurumuna verilen önemin bir sonucu olarak boşanma konusuna bir hayli uzak durmuşlardır. Aile kavramı varlıkta ve yoklukta hep bir bütündü ve parçalanması Türk töresi gereğince hoş karşılanmazdı. Hatta eşi ölen bir kadının dul kalması durumunda dahi töre gereği dul kadın, aile içinde başka bir üye ile evlendirilmekteydi.⁵³ Falın devamında kadın evine döndüğünde kabını kacağını sağlam bulduktan sonra dirlik sağlayarak mutlu olmaktadır. Kadının evine sahip çıkmasının gerekliliğine yönelik bir mesaj barındıran bu falın sonucu da iyi bir fal olarak belirtilerek buradaki yaklaşım şeklinin doğruluğu vurgulanmıştır.

Kırk ikinci fal ile ilgili olarak Kekevi de “*Falda kadının kabını kacağını bıraktığı yerden gidip alması ve kabına kacağına sahip çıkması bir tür toplumsal kuralın mesaj olarak verilmesidir. Doğrudan bir öğüt verme durumu söz konusudur.*”⁵⁴ şeklinde benzer tespitlerde bulunmuş ve bu çalışmada ulaşılan bulguları desteklemiştir.

Kırk altıncı fal şöyle der: “*Bir deve bataklığa düşmüş. Batarken yemeye devam etmiş. (Fakat) kendisini (de) bir tilki yemiş. Öylece biliniz (bu fal) kötüdür.*”

Kırk altıncı falda, kötü bir ortama girildiğinde ya da hırslı bir şekilde bir şeyler elde etmek için kötü yollara başvurulduğunda o işin sonucunun olumsuz sonuçlanacağı mesajı verilmek istenmiştir. Ayrıca bu olumsuz durumdan kurtulmak için de çaba sarf etmek yerine aynı alışkanlıklara devam edilmesinin olumsuzluğu üzerinde de durulduğu düşünülmektedir. Bu falda insanların istenilmeyen bir yer veya durum içinde olduğunda ya da elde etmek istenilen bir şey için olumsuz ortamlar içerisine girdiklerinde buna ısrarla devam etmek yerine kötü koşuldan, ortamdaki kurtulmanın gerekliliğinin nasihat edildiği yorumu yapılabilir. Aksi takdirde kendisinden daha uyanık kötü niyetli birisinin de onun sonunu getirebileceği mesajının bu falda barındırıldığı sonucuna da ulaşılabilir.

Kırk altıncı falda hayvan sembolünün kullanılması ile ilgili olarak ayrıca Stebleva da “*Hayvanlar kadrosu, ahlaki hikmetlerde sık sık örnek olarak kullanılırlar. (Bu ise, öğütlerin birer resimlemesi gibi hayvanların da katılımıyla anlatılan meselelerin yer aldığı ahlaki Budist literatürünün umumiyetle karakteristik bir özelliğidir.)*”⁵⁵ tespitinde bulunarak ilgili falın ahlaki hikmetler ile ilgili olduğuna ve buradaki Budizm öğretisinin etkisine de değinmiştir. Yine aynı şekilde Irk Bitig’in bir öğütler kitabı olduğunu ifade eden Kekevi de bu fal ile ilgili olarak “*Bir devenin bataklığa düştüğü halde yemek derdinde olmasının kendi ölümüyle sonuçlanması içeriğine sahip olan falda açıktan bir sosyal kural ya da inanç alanına ilişkin bir düşünce vurgulanmamıştır. İçine düşülen kötü durumun farkına varmama, nefsinin önde tutma tavrının doğurabileceği kötü sonuç vurgulanmıştır. Bataklıkta mahsur olan devenin sonunun bataklıkla değil de bir tilki ile gelmesi ayrıca manidardır.*”⁵⁶ tespitinde bulunmuştur.

Elli beşinci fal şöyle der: “*Yiğit bir adamın oğlu savaşa gitmiş. Savaş alanında güçlü bir sözcü ortaya çıkarmış. (Fal devamında şöyle) der: (Bu yiğit adam) evine doğru gelirken kendisine yüksek bir makam atanmış, sevinçli ve atı yedekte olarak geliyor. Öylece biliniz (bu fal) çok iyidir.*”

Verilen bu falda ise ilk dikkat çeken husus yiğit bir adamın oğlunun savaşa katılmasının olumlu olarak dile getirilmesi, babanın yiğitliğinin belirtilmesidir. Zira evlat gitmiş olduğu savaşta babasının yiğitlik namını yürütmeli, devam ettirmelidir. Savaşa giden oğul falda anlatılmak istendiği üzere babasının namını yücelterek savaşmış olmalı ki onun yiğitliğini anlatacak bir sözcü ortaya çıkarmıştır. Bu faldaki babasının yolundan giden evlat örneği ile Türklerde çocuk eğitimine yönelik verilen bilgiler ışığında bu erkek çocuğun Alp-İnsan tipinde olduğu ve bu insan tipinin yetişmesinde babanın etkisinin önemli olduğunun ele alındığı düşünülmektedir. Dede Korkut Hikâyesinde “*Kazan Bey Oğlu Uruz Beyin Esir Olduğu Destanı Beyan Eder Han’ım Hey*” adlı bölümde ana karakter Kazan Bey, bir gün otururken sağ tarafında bulunan kardeşine bakınca gülmüş, sol tarafında oturan dayısını görünce gülmüş ve yiğitlikleri ile övünmüş oğul Uruz’a baktığındaysa üzülmüştür. Uruz babasına neden kendisine baktığında üzüldüğünü sorduğunda ise babası şöyle cevap vermiştir;⁵⁷

“*Beri gel Tayım oğul; sağma doğru baktığımda kardeşim Kara Göney’i gördüm. Baş kesmiştir, kan dökmüştür, ganimet almıştır, ad kazanmıştır. Soluma doğru baktığımda dayım Aruzu gördüm. Baş kesmiştir, kan dökmüştür, ganimet almıştır, ad kazanmıştır. Karşıma doğru baktığımda seni gördüm. On altı yaşına geldin. Bir gün ola düşeyim öleyim sen kalasın. Yay çekmedin, ok atmadın, baş kesmedin, kan dökmedin. Yarınki gün zaman dönüp ben ölüp sen kalınca tacımı, tahtımı sana vermezler diye sonumu andım ağladım oğul.*”⁵⁸

⁵³ Gülin Öğüt Eker, “Yazılı Kaynaklarda Türk Ailesi”, *Erdem*, 37/13, 2001, s. 144.

⁵⁴ İbrahim Kekevi, “İrk Bitig’deki Anlam ve Bildirişim Üzerine”, *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed.Ferruh Ağca ve Adem Koç, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s. 1035.

⁵⁵ Stebleva, *agm*, s. 202.

⁵⁶ Kekevi, *agm*, s. 1035.

⁵⁷ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı 1*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 91.

⁵⁸ Ergin, *age*, s. 91-92.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Bu cevabı duyan Uruz'un; *"Hünéri oğul babadan mı görür öğrenir, yoksa babalar oğuldan mı öğrenir, ne zaman sen beni alıp kâfir hudut boyuna çıkardın, kılıç çalıp baş kestin, ben senden ne gördüm ne öğreniyim."*⁵⁹ şeklinde bir cevap vermesi ortaya çıkan durumun sorumlusunu babası olarak gördüğünü göstermiştir. Hikâyenin devamında baba Kazan Bey oğlunu haklı bulmuş olacak ki onu ava götürmüştür. Falda yiğitlik namı ile öne çıkarılan kişi olan baba ise çocuğuna küçük yaşlardan itibaren cesur olma, yiğit olma, ata binme, kılıç kuşanma gibi kendisinde bulunan askeri birikimi çocuğuna deneyim yoluyla aktarmıştır. Bu durumda baba figürü karakter açısından hem savaşçı özellikleri ağır basan yiğit olmuş, hem de çocuğuna geleneklerini aktaran bir eğitmen olmuştur. Falın devamında yiğit olarak nam edilen bir diğer karakter ise bu babanın oğludur. Evine dönerken hem kendisi yüksek bir makama atanmış hem de sevinçli bir şekilde evine doğru yol almıştır. Falın iyi bir şekilde sonuçlanmasında da anlaşılacağı gibi bu gencin yiğitlik namına kavuşması gelecek nesillerde örnek alınması gereken bir davranış olarak falda yerini almıştır.

Aynı fal için Sebzecioğlu'nun *"55'inci ırk'ın, akla ve vicdana dayanmayan gücün etkisizliği ve zararı üzerine bir mesaj içermektedir. Er yiğit ve korkusuz olmalı; ama aynı zamanda bilge de olmalıdır. Yalnızca kılıcını değil, gerektiği yerde sözün gücünü de kullanmalıdır. Gerçek savaşını o zaman kazanacak ve asıl büyük makamına o zaman yükselecektir. "Bilge Kağan" olacaktır. O makam hayatındaki her şeye değer katacaktır. Öyle ki atı bile "Asil at!" ifadeleriyle anılacaktır. Bilgelik dolu bir yaşam mutluluğunun da kapılarını açacaktır."*⁶⁰ şeklinde bir tespitte bulunmasında daha çok falda geçen *"güçlü bir sözcü ortaya çıkarmış"* ifadesini odak noktasına almasından kaynaklandığı düşünülmüştür. Bu konuda odak noktanın burada ele alınan noktadan ziyade oğulun babanın izinden gitmesi ve onu onurlandırması konusunun merkeze alınarak yorumlanması bu çalışmada daha uygun görülmüştür. Falda merkeze alınan mesaj arasındaki bu iki çalışmadaki farklılık belki de esas alınan falın tercümesinin yer aldığı kaynaklardaki tercüme farklılığından da kaynaklanabilir. Bu farklılığın yanında Sebzecioğlu'nun Türkler için önemli olan at konusuna da değinmesi ayrıca dikkat çekici görülmüştür.

Elli sekizinci fal şöyle der: *"Oğlan annesine ve babasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. Annemin öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş. Öylece biliniz (bu fal) çok iyidir."*

Son olarak ele alınan bu falda, aile içerisinde çıkan bir sorun sonucu öfkelenen çocuğun evi terk etmesi sonrasında ise bundan duyduğu pişmanlıkla eve geri dönme kararı ele alınmıştır. Falda çocuğun eve geri dönmesindeki asıl sebebin anne baba öğüdünden geri kalmaması ve onların sözünü dinlemesi olarak belirtilmiştir. Türklerde aile bireyleri her şeyden önce birbirlerine karşılıklı sevgi ve saygı duyarlardı. Anne babanın duası ve öğüdü her zaman evlat için ihtiyaç duyulan bir destekleme şekliydi. Falda anne ve babanın bir evlat için önemi ile birlikte yapılan yanlıştan dönülmesinin gerekliliğinin vurgulandığı düşünülmektedir. Bu faldan hareketle atasözünün, öğüdün gerekliliğinin ve öneminin vurgulanmaya çalışıldığı düşünülmüştür.

Görüldüğü gibi falların her birinin kendi içerisinde farklı olay ve hikâyelere yer vererek değişik şekillerde mesajlar verdiği düşünülmektedir. Irk Bitig içerisinde barındırdığı fallar itibarıyla geleceğe yön tayin etme görevini üstlenmiş böylece insanların neyi yapip yapmamaları gerektiği hakkında açıklayıcı, öğretici bir anlatım sergilemiştir. Kitabın bu yönüyle dönemin inanç yapıları ile şekillenen fal kavramının dışında ayrıca toplumsal değer ve ahlak çerçevesinde de bir dizi öğretiye yer verdiği söylenebilir. Bir deneme niteliğinde konunun ele alındığı bu çalışmada bu kitabın klasik fal algısının dışında farklı yönlerinin de bulunduğu belirtilmek istenmiş ve daha sonraki çalışmalara da fikir vereceğine inanılmıştır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Irk Bitig Uygur döneminde günümüz fal anlayışında bir kitap olduğunu düşündürse de eserin farklı açılardan incelendiğinde kehanetten öte bir öğretici kitabı da olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu ulaşılan sonuçla ilgili olarak Otuz sekizinci Irk üzerine çalışma yapan Sebzecioğlu vd.'de *"Günümüzde bile Irk Bitig'in içeriğindeki mesajların tam olarak anlaşılabilmesi, herkesin hemen anlamayacağı sembolik bir anlatımla oluşturulduğunu gösteren kanıtlardan biridir. Özellikle günümüzde Irk Bitig'in mesajları üzerine odaklanılmamasının ve dolayısıyla da içerisindeki öğretilerin anlaşılabilmesinin nedenleri tespitlerinde bulunmuşlardır. Bu çalışmada da ele alınan falların çoğunda genelde sembolik bir anlatım kullanıldığı görülmüştür. Uygurlar döneminde Maniheizm öğretisi ile birlikte ortaya çıkan Irk Bitig, içerisinde aile, kağanlık, bilge insan, annelik, babalık ve evlatlık temalarını da barındırmaktadır. Irk Bitig içeriğinde çocuklara anne baba sözünden çıkmama, onların öğütlerini dinleme, anne ve babalara ise çocuklarına, yuvasına sahip çıkma, çocuklarını zamanın toplumsal ahlak beklentisine göre güzel bir şekilde yetiştirme gibi nasihatler verme konusunda da bir kitap olduğu çıkarımı yapılabilmektedir. Kitap içerisinde örneğin, ülkeyi yöneten hakana halkını sevindirme öğüdü verirken, sıradan bir insana da aç gözlülüğün zararını bataklığa batma örneği ile de*

⁵⁹ Ergin, *age*, s. 93.

⁶⁰ Sebzecioğlu, *agm*, s. 94.

ortaya koymaktadır. Bunun yanında bir beyin güçlü olduğu kadar akıllı, erdemli ve ahlak sahibi de olması gerektiğini de vurgulamaktadır. Ailedeki ebeveynlere ise her ne olursa olsun ailesine sahip çıkmasını ve onu kolay kolay terk etmemesi gerektiğini de anlatmaya çalışmıştır. Ak benekli inek hikâyesinden yola çıkarak bir insanın hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmaması, her zaman bir umudun olduğunu ortaya koyarak aslında bir nevi psikolojik destek konusunu da içermektedir. Aynı şekilde Sebzecioğlu vd.’nde Irk Bitig’in otuz sekizinci irki üzerine yaptıkları çalışma ile benzer sonuçlara ulaştıkları görülmektedir. Sebzecioğlu vd. çalışmalarında “*Irk Bitig’in bütün irklarında olduğu gibi 38’inci irkında da bir öğretinin izleri bulunmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı da 38’inci irkta aktarılmak istenen Türk töresi kaynaklı öğretinin ve evrensel erdemlerin derin yapısını betimleyerek çözümlemesini yapmaktır. Bu irkın, mecazlarla dolu sanatlı ifadeler arasında, erdemli ve törece makbul Türk kadın tipinin ve özellikle kağan eşlerinin özellikleri açıklanmıştır.*”⁶¹ şeklindeki tespitleri ile bu çalışmada elde eden sonuçları desteklemektedir. Konuyla ilgili falların ele alındığı bölümde de görüldüğü üzere özellikle İslami Dönemde ortaya çıkan Kutadgu Bilig, Divânu Lugâti’t-Türk, Dede Korkut Hikâyeleri gibi eserlerde de Irk Bitig’de ele alınan bu temaların işlendiği de görülmektedir. Aslında bu da bizlere Türk toplumunun sahip olduğu toplumsal değerlerin yeni nesillere aktarılması amacı ile birer kültür hazinesi olarak ele alınan bu eserlerin barındırdığı içerikteki sürekliliği de göstermektedir. Bu açıdan da günümüzde örgün eğitim sistemi içerisinde ilgili derslerin kitaplarında bu ve buna benzer eserlerin içeriğinden alıntılara yer verilmesi gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Bu hali ile Irk Bitig bir fal kitabı olma özelliğinden daha çok gelenek ve göreneklerin yeni nesillere nakledilmesini sağlayan bir eser olmaktadır. Bu açılarından Irk Bitig kitabının örgün eğitimde ilk Türklere ait değerlerin aktarımında en azından farkındalık oluşturulmasında değer öğretimi için kullanılabilir bir eser niteliğine sahip olduğu düşünülmektedir. İlgili derslerin sınıf içi etkinliklerinde bu kitaptan yapılacak alıntılardan yararlanılarak öğrencilerin konu üzerine düşünmeleri, çeşitli çıkarımlar yapmaları sağlanabilir. Hatta Irk Bitig kitabının içeriği üzerinde yapılacak çeşitli çalışmalar ile öğrencilerin ilgisini çekecek çeşitli oyunlar oluşturularak kitap içerisindeki fallar değer öğretimi açısından kullanılabilir. Bu çerçevede Irk Bitig kitabının bu yönünün öğrenciler üzerine etkisinin tespitine yönelik de alanda uygulamaya yönelik akademik çalışmalar da yapılabilir. Irk Bitig insanlara bir olayı olduğu gibi anlattıktan sonra ona bunun sonuçlarını gösteren bir rehber olma özelliği de taşımaktadır. Nitekim Irk Bitig’in son sayfasında yazarın eklemiş olduğu; “*Şimdi sevgili çocuklarım! Öylece biliniz: Bu fal kitabı iyidir. Böylelikle herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.*”⁶² ifadeleri kitabın yazılış amacını da açıkça ortaya koymaktadır. Kitabın kehanet açısından olmasa da fal konusunda dönemin insanların ilgisini cezbederken aynı zamanda toplumsal düzeni sağlamak amacıyla da bir öğüt ve tavsiye verme aracı olarak işlev gördüğü düşünülmektedir. Bunun yanında çalışmada Irk Bitig’in ele alınan yönünün yanı sıra daha sonrasında bu eser üzerine çalışma yapacaklara farklı konularda da eserin ele alınabileceği fikrini vereceğine de inanılmaktadır.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara 2012.

⁶¹ Sebzecioğlu vd., *agm*, s. 188.

⁶² Yıldırım, *age*, s. 49.

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE DEĞER EĞİTİMİ VE IRK BİTİĞ FAL KİTABININ DEĞER EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

- BAYAT, Fuzuli, “İrk Bitig Metninin Poetik Yapısı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 4, Bahar 2006, ss. 39-65.
- BİLGİN, Nuri, *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006.
- DEMİRCİOĞLU, İsmail -TOKDEMİR, Muhammet, “Değerlerin Oluşturulma Sürecinde Tarih Eğitimi: Amaç, İşlev ve İçerik”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. 6, S. 15, 2008, ss. 69-88.
- DURBİLMEZ, Bayram, *Türk Dünyası Kültürü 1*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.
- EKER, Öğüt Gülin, “Yazılı Kaynaklarda Türk Ailesi”, *Erdem*, C. 37, S. 13, 2001, ss. 131-157.
- ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı 1*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010.
- GÜVEN, İsmail, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayınevi, Ankara 2010.
- HALİ, Servet-RENCÜZOĞULLARI, Selcan, “İslamiyet Öncesi Dönemde Türklerde Eğitim”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*, Ankara 2017, ss. 425-437.
- İŞİK, Hasan, “İlk Türklerde Eğitim”, Ed. Güray Kırpık, İçinde: *Türk Eğitim Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2019, ss. 15-34.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2015.
- KAN, Çiğdem, “Sosyal Bilgiler Dersi ve Değerler Eğitimi”, *Milli Eğitim Dergisi*, S. 187, 2010, ss. 135-148.
- KAYA, Ceval, “İrk Bitig’de Falcılık”, *Kültür Tarihimize Gizli Diller ve Şifreler*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin, Picus Yayıncılık, İstanbul 2008, ss. 359-368.
- KEKEVİ, İbrahim, “İrk Bitig’deki Anlam ve Bildirişim Üzerine”, *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Ferruh Ağca ve Adem Koç, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, ss. 1035-1038.
- SEBZECİOĞLU, Turgay-EKDİ, Sibel-AKCAN, Hilfe, “İrk Bitig’deki 38’nci İrk’in Çevirisine İlişkin Bir Öneri ve Aktardığı “Kağan eşi” Öğretisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9., S. 45, 2016, ss. 188-198.
- SEBZECİOĞLU, Turgay, “İrk Bitig’de Kağanlık (Kanlık) Öğretisi”, *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 7, Haziran 2016, ss. 80-97.
- SEÇKİN, Kuban, “İrk Bitig: Toplumsal İyi ve Toplumsal Kötünün İnşasında İdeolojik Bir Fal Kitabı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 4, S. 4, Aralık 2015, ss. 1433-1450.
- STEBLEVA, İ. V., “Eski Türkçe Fal Kitabı İrk Bitig’de Sembollerin Kavramsal Temeli”, çev. Halil İbrahim Usta, *Türkoloji Dergisi*, C. 14, S. 1, 2001, ss. 195-212.
- SÜMBÜLLÜ, Ziya., “Fal ve Falcılık Kavramı Ekseninde Türk Kültür Tarihinde Fal ve Kehanet”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 43, 2010, ss.119-137.
- ŞAHİN, Çandarlı Aslı, “Türk Çadırı Üzerine”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 16, 2016, ss. 25-40.
- TEKİN, Talat, *İrk Bitig (Eski Uyurca Fal Kitabı)*, TDK, Ankara 2013.
- THOMSEN, Vilhelm, “Dr. M. A. Stein’s Manuscripts İn Turkish “Runic” Script From Miran And Tun-Huang”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 44, Iss. 1, 1912, ss. 181-227.
- Türk Dil Kurumu, “Değer”, İçinde Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, 23.05.2022 sa. 22:00.
- Türk Dil Kurumu, “Erdem”, içinde Türk Dil Kurumu Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/>, 9.03.2022 sa. 14:15.
- ÜŞENMEZ, Emek, “British Library’deki Türkçe Yazma Eserler”, *Turkish Studies*, C. 12, S. 22, 2017, ss. 783-816.
- YILDIRIM, Fikret. “İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili”, Türk Dil Kurumu, Ankara 2017.
- Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig, Ed. Halil Aşıcı, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019.